

"TOTALNE" USTANOVE I DEPRIVACIJE*

Zlatko Nikolić*
Leposava Kron*
Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

*Mi koji živimo u zatvoru
i u čijim životima nema ničega osim tuge,
vreme merimo damarima bola i sećanjima na gorke dane¹*

Oskar Vajld

U definisanju poznatog pojma totalnih ustanova, Gofman opisuje ključne karakteristike totalitarnih sistema u ustanovama tipa zatvora. Ukoliko osoba živi u takvim okolnostima, to utiče na kompletnu ličnost i vrši snažan atak na identitet stanovnika takve ustanove. U ovom članku autori formulišu teorijski okvir za objašnjenje deprivacija i adaptacija na zatvorsku subkulturu. Model deprivacija sugerise da se kao odgovor na prizonizaciju kod zatvorenika razvijaju deprivacija slobode, dobara i usluga, heteroseksualnih odnosa, autonomije i sigurnosti. Ovaj tekst pokazuje kako varijansa kauzalnih faktora utiče na klimu u instituciji koja može dovesti krajnje radikalnih adaptacija i reakcija kao što je to suicid.

KLJUČNE REČI: totalne ustanove / model deprivacija / adaptacije na zatvorsku subkulturu

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat rada na projektu "Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije" koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke RS, broj 47011.

* Email: zlatkon@ptt.rs

* Email: bebakron@gmail.com

¹ Oscar Wilde: De profundis

U poznatoj knjizi Azili, Gofman (Goffman, 1961) izlaže rezultate svojih istraživanja psihološke atmosfere koja vlada u duševnim bolnicama i drugim ustanovama zatvorenog tipa kao što su to zatvori, kasarne, koncentracioni logori ili manastiri. U cilju sistematske kontrolisane opservacije klime i stila života u duševnim bolnicama, Goffman u jednoj od njih živi godinu dana, okružen mentalnim bolesnicima i onima koji se o njima staraju, *incongnito*, radeći kao poslužitelj. Kao rezultat tog iskustva nastali su tekstovi koji će izvršiti, neposredno po objavljivanju, značajan uticaj na radikalne kritike psihijatrije, a u kasnijoj recepciji uticaj na čitav niz disciplina u socijalnim i antropološkim naukama. Neke pojmove i objašnjenja u nauci dugujemo upravo njemu; pre svega mislimo na koncept *totalnih institucija* i Gofmanova istraživanja mehanizama funkcionisanja u njima sa svim socijalnim, egzistencijalnim i psihološkim implikacijama – ti rezultati su inspirisali sada već čitave generacije istraživača u ovoj oblasti. U nekoj ideji i u nekim aspektima ova knjiga je i omaž² Gofmanu.

Gofman duševne bolnice svrstava u širu kategoriju totalnih institucija čiji je zajednički cilj da život velike grupe ljudi određenih osobina drži pod totalnom kontrolom. Primeri takvih institucija su zatvori, duševne bolnice, koncentracioni logori, kasarne, manastiri, internati, domovi za stare i siročad etc. Ove institucije se nazivaju *totalnima* zato što svoje stanovnike okružuju u gotovo apsolutnom smislu, presecajući praktično sve njihove veze sa spoljašnjim svetom. One su orijentisane na potpunu kontrolu i vode deprivaciji svake autonomije. Ljudi koji u njima žive, hrane se, spavaju, rade i "provode vreme" na istom mestu, pod istim permanentnim nadzorom i sve svoje svakodnevne aktivnosti sprovode u velikim grupama ljudi koji rade to isto.

U totalnim institucijama uvek postoji hiperinflacija propisa kojima se reguliše kompletna aktivnost pojedinca i podstiče njegov inferiorni položaj. Sve aktivnosti striktno su programirane i u skladu sa zvaničnim pravilnikom nametnutim "odozgo". Svaki detalj ovih institucionalnih aktivnosti zamišljen je tako da služi oficijelnim ciljevima ustanove. Iako se ti ciljevi razlikuju zavisno od karaktera ustanove, sve totalne institucije, po Gofmanu (*ibid.*) imaju i jedan skriveni, implicitni, zajednički cilj koji se svodi na uništavanje prethodnog identiteta jedinke i njegovu modifikaciju u one oblike koje institucija smatra poželjnim.

Ulazak u totalnu instituciju obeležen je "ponižavajućim ceremonijalom": osobi se oduzima garderoba i lične stvari i primorava se da svoje lične i intimne poslove obavlja javno. Ona je stalno suočena sa nepovoljnim činjenicama o sebi samoj i stiče u svemu jedan ponižavajući status na

² Hommage

osnovu kojeg više ne može da očekuje ni elementarno poštovanje na koje je navikla u spoljašnjem svetu.

Ponižavajućim ceremonijalom dolaska u totalnu instituciju prekida se, ponekad ireverzibilno, veoma važna nit na životnom putu osobe koja u nju stupa: nit koja je na mnogo načina vezuje sa njenim prirodnim socio-psihološkim okruženjem.

Unutar svakog disciplinskog sistema funkcioniše mali kazneni mehanizam (Fuko, 1997:174). On ima povlašćeni pravni status: vlastite zakone, specifične zločine, posebne vrste kazni, svoje sudske instance. Discipline, znači, uvode "infra-kazneni sistem"; one popunjavaju i kontrolišu onaj prostor koji su zakoni ostavili nepokrivenim; one kvalifikuju i kažnjavaju niz radnji koje su zbog svoje relativne beznačajnosti promakle velikim kaznenim sistemima.

DEPRIVACIJE: ADAPTACIJE I REAKCIJE

Pakao su drugi ljudi

Žan Pol Sartr³

Jedna od najstarijih oblasti istraživanja u penologiji su studije o tome kako se osuđenici adaptiraju, akomodiraju ili prilagođavaju zatvorskom životu. Klasična literatura iz ove oblasti uključuje Klemmera (Clemmer, 1958), Sajksa (Sykes, 1958), Klovarda (Cloward, 1960), Kresija (Cressey, 1961) etc. Citirane studije su se manje koncentrisale na procese adaptacije na zatvorski život, tako različit u odnosu na život na slobodi i više su se fokusirale na efekte prizonizacije (Clemmer, 1958), koji se odnose na usvajanje vrednosti stavova, uloga i žargona zatvoreničkog društva. Navedeni autori su dizajnirali svoje studije u nameri da prouče da li se osnovni sociološki i principi grupnog organizovanja mogu primeniti i na zatvorske mikrosredine.

Stres koji osuđeni doživljava u zatvoru zbog lišenja slobode, utiče na njegovu intravertno ponašanje (povlačenje u sebe), jer ga uslovi života u, za njega abnormalnoj zajednici navode da se jedino kad je sam sa sobom oseća kao da je u dobrom društvu. U takvim uslovima osuđeni započinje sa

³ *Jean-Paul Sartre*

stvaranjem opširne apologije (sistema odbrambenih reakcija) kako bi opravdao pred sobom i drugima sopstvenu degradaciju, neuspeh i svoj ponižavajući status. Usled toga on svoje eventualno prethodno priznavanje krivice u postupku, na suđenju i na početku izdržavanja kazne, postepeno počinje da ignoriše, negira ili relativizuje, pribegavajući odbrambenim mehanizmima negacije i potiskivanja, koji štite njegov ego od poplave anksioznosti.

Kao reakcija na takvo stanje, kod osuđenih se javlja prirodna težnja ka prilagođavanju novim uslovima pod kojima moraju da žive određeno vreme. Vreme je za osuđenika nešto što treba da se prebrodi, premosti i podnese, pošto se proteže od "sada" pa do momenta izlaska iz zatvora, usled čega sve mogućnosti korisnog provođenja vremena izgledaju dobrodošle, naročito primarnim osuđencima. Oni zatvorenici koji već imaju zatvorsko iskustvo obično "osmotre" situaciju i izražavaju želju za određenom vrstom posla, da bi se, kasnije, eventualno menjale i želje i mogućnosti, u zavisnosti od procesa asimilacije i odnosno zatvorske socijalizacije.

Način na koji će se osuđenik prilagođavati zatvorskoj sredini zavisi, u prvom redu, od crta ličnosti osuđenog, ali u velikoj meri i od uslova koje pruža penitencijarna ustanova i njen formalni sistem, ergo od režima ustanove i tretmana osuđenih. Tipovi prilagođavanja osobenostima zatvorskog života mogu biti različiti i sa aspekta njihovih individualnih osobenosti koje determinišu osobine ličnosti zatvorenika kao i sa aspekta njegove socijalne interakcije sa sredinom.

ZATVORSKA SUBKULTURA I DEPRIVACIJE

*Prison culture is a creation of deprivation*⁴

Gresham Sykes

Deprivacije u totalnim ustanovama (zatvorima, kasarnama, manastirima, duševnim bolnicama, internatima, koncentracionim logorima) se ispoljavaju, pored deprivacije slobode i u formi deprivacija materijalnih dobara i usluga, deprivacija sigurnosti, deprivacija autonomije, deprivacija

⁴ Zatvorska kultura je delo deprivacije: Grešam Sajks (Sykes, 1978).

intimnosti, deprivacija seksualnih kontakata etc. Razume se da je stepen depriviranosti različit u različitim ustanovama, ali je različit i zbog subjektivnog doživljavanja depriviranosti različitih tipova ličnosti. Ovi faktori, dakle, utiču na stepen depriviranosti zbog toga što mogu da pojačaju ili redukuju efekte deprivacija.

Komformizam je kao mehanizam odbrane, po svojoj suštini predstavlja saobražavanje pojedinca sa zatečenim kulturnim obrascima društva, kada on teži da postane onakav kakvi su svi drugi ili kakav bi eventualno da bude prema njihovom očekivanju. On time potiskuje prirodnu potrebu da bude sasvim osobena individua što u svakom slučaju stvara određen stepen unutrašnje napetosti. Međutim, na taj način se jednovremeno oslobađa osećanja usamljenosti i nespokojstva izazvanog otuđenjem u socijalnoj sredini. Ergo, komformirajući se, pojedinac prevazilazi strah od usamljenosti i koliko – toliko zadovoljava svoju potrebu za pripadnošću, iako je taj mehanizam, kao i svi drugi, insuficijentan u odnosu na njegove stvarne potrebe i potencijale. Iracionalnost ovog mehanizma je i razlog što se i među ovim članovima društvene zajednice ispoljavaju povremena destruktivna ponašanja. Kada do toga dođe oni iznenade svoje okruženje i najčešće se tretiraju kao "slučajni krivci" ili prestupnici zbog "reagovanja na mah", zbog "smanjene uračunljivosti" i slično.

Komformizam je i u zatvorskim sredinama jedan od načina prilagođavanja osuđenih na okruženje i mnogobrojene deprivacije i to je najčešće tip reakcije onih zatvorenika koji prihvataju norme zatvorskog osoblja, jer imaju neko osećanje krivice zbog počinjenog dela i osećaju da zbog toga treba da budu kažnjeni, čak i kada se ne slažu sa načinom kažnjavanja ili procenjenom težinom kazne. Usled toga mere osoblja prema njima prihvataju kao legitimne i u njihovom, ali i u društvenom interesu. Međutim, ovaj tip prilagođavanja u zatvorskim ustanovama ne znači i identifikovanje sa vrednostima zatvorskog osoblja i njihovo internalizovanje.

Iako je osnovna karakteristika ovog načina prilagođavanja u suštini ista kao i u društvenoj strukturi, jer i nju čine ispoljavanja prosocijalnih stavova u socijalnoj sredini u kojoj se individua nalazi, koju u ovom slučaju čini zatvorska zajednica, razlike ipak postoje. Socijalno okruženje osuđenika u zatvoru, naime, ima dve oštrije naglašene dimenzije: formalnu i neformalnu, a u odnosu na njegovo ranije okruženje i on se prilagođava tim novim okolnostima. Osuđenik prihvata norme zatvorskog osoblja kao legitimne za sve osuđenike, ali ne i kao svoje, zato što je tu samo privremeno i zato što tamo ne može da pripada, kao i norme stvarnog socijalnog okruženja (osuđeničkog) kome takođe ne želi da pripada i čije norme ne internalizuje kao svoje. Pod komformizmom osuđenika najčešće

podrazumevamo prilagođavanje osuđenog na okolnosti i norme sredine u kojoj se nalazi, dakle, u veštačkoj i frustrirajućoj socijalnoj sredini, gde je potreba za pripadnošću ostala ista ili gotovo ista, iako su uslovi promenjeni. Takav broj prosocijalnih komformističkih tipova osuđenih je u normalnim zatvorskim okolnostima daleko veći u odnosu na druge tipove: pseudosocijalne, antisocijalne i asocijalne.

Kritizerstvo. Ovaj mehanizam je takođe jedan od načina prilagođavanja na zatvorske tegobe, kome pribegava određeni broj komformistički nastrojenih osuđenika. Njihova reakcija je individualna, zbog odsustva osuđeničke solidarnosti, upravo zbog navedenih karakteristika komformiranja u zatvorima, pa se smatra da je to istovremeno i reakcija na odsustvo te solidarnosti.

Sadržaj ove reakcije je u tome što se sam osuđeni skrupulozno pridržava propisanih normi za ponašanje u zatvoru i podseća zatvorsko osoblje na te propisane norme, od kojih ovi odstupaju ređe ili češće: dopuste nekom osuđeniku nešto što mu ne pripada, ranije ugase svetlo za večerje od propisanog, zakasne sa odvođenjem na ručak, sportski teren, ambulantu, pozorišnu predstavu ili slično. Na taj način osuđenik (kritizer) umanjuje svoje patnje zbog deprivacija, jer pothranjuje svoju potrebu kao komformiste da on nije najgori, jer ga eto "gori od njega čuvaju". Time on u "hranjenju" svog ega implicira shvatanje da je osoblje zapravo stvarni devijant, što je i inače funkcija zatvoreničke solidarnosti. (Moris, prema Špadijer-Džinić, 1997:104) Budući da se kritizeri, kako smo naveli, pridržavaju propisanih normi i prihvataju ih, da bi uopšte mogli da na taj način reaguju, "kritikovani": vaspitači, straža, poslovođe, upravnik ili bilo ko drugi nikada ne reaguju represivno, jer za tako nešto nemaju ni osnova ni hrabrosti. Kritizerima se, međutim, zbog svojih sebičnih interesa mogu pridružiti u kritizerstvu i oni osuđeni koji se ne pridržavaju tih normi i ne prihvataju ih, ali to čine pod vidom osuđeničke solidarnosti i na distanci.

Mada ovaj mehanizam odbrane nije drastičan po svom ispoljavanju, kao ni po procentu ispoljavanja i samim tim ne ugrožava funkcionisanje ustanove, praktičari ne bi smeli da ga prenebregavaju kao indikator dešavanja u ustanovi. Porast kritizerstva, naime, ne ukazuje samo na deprivacione efekte kod zatvorenika, već, pre svega, na njihovo nepotrebno uvećavanje od strane zaposlenih, a posledice su nagomilavanje onih "izdaleka", kojima su ovi legitimni zahtevi kritizera pokriće za rešavanje njihovih problema. Uostalom, istorijat svih pobuna u zatvorima, kod nas i svetu, upravo ukazuje na to da se od takvih zahteva počinjalo, a nastavljalo sa onim odakle su stvarno vetrovi duvali.

Inovacija. Za razliku od komformistički nastrojenih osuđenika (komformista i kritizera) inovacija je kao način prilagođavanja karakteristična za osuđene pseudosocijalnog i antisocijalnog ponašanja, koji pribegavaju destruktivnom reagovanju na ometenost u zadovoljenju svojih potreba, kao načinu prilagođavanja. Destruktivnost, naime, kao osnovu ima, umesto uklapanja u okruženje kao kod komformista - rušenje ili razaranje objekta ometanja. Ovom mehanizmu odbrane, takođe iracionalnom, pribegavaju oni osuđeni koje u toku svoje socijalizacije nisu osposobljene da sa spoljnim svetom uspostave normalne kognitivne, voljne i emocionalne kontakte. Oni mrze, jer ne mogu da vole i ruše, jer ne mogu da grade. Međutim, stepen ispoljavanja destruktivnosti je takođe zavisn i od same ličnosti i od stepena "oštećenja" u njihovoj socijalizaciji, pa se različito i ispoljavaju, od najblažeg, kao što je inovacija, preko manipulacije, bekstava, pobuna i samopovređivanja do samoubistava.

Samopovređivanje. Za spoljni svet izvan zatvorskih zidina, ovaj mehanizam odbrane je verovatno bizaran, budući da se, osim u nekim subkulturnim grupama retko susreće. Međutim, u okviru destruktivnog odgovora na ometenost, osim rušenja i razaranja objekta ometanja, stvarnog ili pretpostavljenog, jedan broj frustriranih osoba u svom ispoljavanju pribegava autoagresivnosti, odnosno samopovređivanju. Razlog tome je što ove osobe u nemogućnosti da dosegnu stvarni objekat frustracije nailaze na prepreku u sopstvenom egu ili superegu, pa imaju osećaj i potrebu da to nepodnošljivo stanje i duševnu bol razreše na bilo koji način. Jedna od pretpostavki je da to nanošenje fizičkog bola sebi samom, sečenjem, pečenjem, probadanjem, gutanjem opasnih predmeta, sakaćenjem ili odsecanjem delova tela etc., omogućava ovim osobama da nanošenjem dominantnijeg fizičkog bola prevaziđu duševne patnje koje su im nepodnošljive. Psihoanalitički usmereni istraživači drže da je samopovređivanje regresivno, histerimorfno ili klasično histerično ponašanje i da u stvari oni time, kao mala deca plačom i defekacijama, privlače pažnju onih osoba ili autoriteta od kojih očekuju ili žele pomoć.

U svakom slučaju, autoagresivno i autodestruktivno ponašanje u zatvorma takođe je mehanizam odbrane i način prilagođavanja osuđenih na zatvorske tegobe. Prema nekim klasifikacijama ličnosti ovi osuđeni spadaju u osobe čiji je stepen ometenosti u zadovoljenju svojih potreba veoma visok, što uslovljava i visok stepen destruktivnog ispoljavanja.

Prema načinu ponašanja oni su antisocijalni tipovi, koje karakteriše često sukobljavanje sa socijalnim normama, sa samim sobom i svojim unutrašnjim konfliktima, kao i sa drugim ljudima. Usled toga za njih u uslovima deprivacija koje nameće zatvorska sredina, samopovređivanje

ili autoagresivnost ima funkciju odbrane od neuspeha u ostvarivanju socijalne uloge i preusmeravanje agresije prema sebi, zbog nepovoljnih uslova da se ona eventualno usmeri prema nekom drugom objektu prepreke. U zatvorskim praksama povodi za samopovređivanje mogu biti različiti, ali je takvo reagovanje najčešći odgovor na represiju formalnog sistema (stvarnu ili pretpostavljenu), tako da samopovređivanje ima funkciju regresije kao odbrambenog mehanizma, odnosno, prizivanje zaštite, u ovom slučaju vaspitača, upravnika ili nekog drugog ko je u poziciji moći da im pomogne.

Kako će se manifestovati problemi adaptacije osuđenog, kojim intenzitetom i koliko dugo, zavisi od okvira koji čine faktori ličnosti osuđenog, uslovi u ustanovi i zatvorenički društveni sistem. Međutim, koji će se način prilagođavanja ispoljiti kod osuđenika zavisi od niza drugih determinanti i faktora, ali su dva faktora ključna: tip ličnosti osuđenog i reagovanje, odnosno, ponašanje formalnog sistema prema osuđenima. Stoga, mora da se zna da se uz predominantni komformistički tip prilagođavanja na zatvorske tegobe najčešće pojavljuje i neki drugi način prilagođavanja koji se manje primećuje.

Neki načini adaptacije mogu biti radikalni i drastični kao što je to suicid, što su pokazala mnoga inostrana istraživanja, a na posebno upečatljiv način u knjizi Veronik Vaser (Vasseur, 2000) koja je godinama radila kao lekar i po samoubistvima nadaleko ozloglašenom pariskom zatvoru *La Santé*.

Samoubistva. Mada najdrastičniji način prilagođavanja na zatvorske tegobe i srećom relativno redak, u odnosu na prosek u vanzatvorskoj sredini, samoubistva i pokušaji samoubistva su takođe prisutna u svim zatvorima sveta, pa i kod nas. Razlozi za ovaj ekstremno autoagresivni odgovor na ometenost su složeni i, kao i u slučaju suicida na slobodi, teško je dokučiti sve faktore koje dovode do tako radikalnog i ireverzibilnog poteza. U velikom broju slučajeva samoubistvo u zatvorima je rezultat neuspeha u rešavanju životnih problema i situacije apsolutnog beznađa i odsustva perspektive (Knežić & Savić, 2010).

Samoubistvo je, kao što je veoma dobro poznato, problem star koliko i istorija ljudi. Ono postoji u svim epohama, društvenim uređenjima, svim kulturama i religijama. Percepcija samoubistva i stavovi prema njemu variraju u različitim kulturama, religijskim, društvenim i pravnim sistemima, kao i istorijskim razdobljima. Rani hrišćani su bili indiferentni u odnosu na samoubistvo, ali ga je hrišćanska crkva vremenom sve oštrije osuđivala tretirajući ga kao smrtni greh, pobunu protiv volje Gospodnje. Greh samoubistva se u hrišćanstvu smatra najvećim jer je on i jedini greh u odnosu na kojeg nije moguće pokajanje. Sveti Avgustin je utemeljenje zabrane samoubistva izveo iz pete

Božije zapovesti ("ne ubij"), dok kasnije Sveti Toma Akvinski, najuticajniji filozof katoličke crkve, u svom delu *Summa Theologiae* nedopustivost samoubistva brani trima argumentima: samoubistvo je u suprotnosti sa prirodnom ljubavlju čoveka prema sebi samom, šteti zajednici čiji je pojedinac deo i predstavlja kršenje čovekove dužnosti prema Bogu jer, budući da je čovek od Boga dobio život na dar, samoubistvom se huli na Božije pravo da odredi trajanje našeg zemaljskog života (Kron, 2010:18). Pod jakim uticajem kanonskog prava srednjevekovno krivično pravo je zauzimalo izrazito negativan stav prema samoubistvu koje je tretirano kao zločin ne samo protiv Boga, već i protiv države i vladara. Veliki mislioci iz doba prosvetiteljstva poput Monteskijsa, Voltera i Rusoa, kritikovali su zvanične stavove o samoubistvu braneći čovekovo pravo da prekine sopstveni život. Interesantno je da je *Esej o samoubistvu* škotskog filozofa Dejvida Hjuma u kojem se tvrdi da čovek mora imati pravo da odluči o sopstvenoj smrti ukoliko patnja, bolest, sramota ili siromaštvo učine njegov život nepodnošljivim, smatran toliko radikalno oponirajućim vladajućim shvatanjima da se izdavač nije usudio da ga odmah publikuje, pa je knjiga objavljena tek 1783. godine, sedam godina nakon Hjumove smrti.

Istaknuti filozofi XIX veka, Niče i Šopenhauer, zagovarali su moralno pravo čoveka na oduzimanje sopstvenog života. U drugoj polovini XX veka u svetu simultano jačaju dve inicijative u vezi sa tretiranjem problematike samoubistva. Na jednoj strani, ona počinje sve više da se raspravlja u okvirima ljudskih prava, uz afirmisanje prava na autonomiju i samoopredeljenje koji se, u krajnjoj instanci, iskazuju i kroz pravo na smrt. U svom čuvenom traktatu *Apsurd i samoubistvo* Alber Kami ističe da "*Postoji samo jedan istinski ozbiljan filozofski problem: samoubistvo. Odgovor na suštinsko pitanje filozofije jeste zapravo razmišljanje o tome da li život vredi ili ne vredi proživeti. Sva ostala pitanja - da li svet ima tri dimenzije, da li duh ima devet ili dvanaest kategorija - dolaze posle toga*". Na drugoj strani jačaju inicijative da se problem samoubistva smesti u kontekst mentalnog zdravlja, i da se u tom smislu samoubistvo tretira kao problem koji je moguće prevenirati. U mnogim zemljama Zapadnog sveta poslednjih decenija niču brojni centri za intervencije u krizama kao i centri za prevenciju samoubistva (Kron, op. cit.:19). Svetske statistike ukazuju na alarmantnost ovog problema, posebno ako se uzmu u obzir dramatični podaci Svetske zdravstvene organizacije (*World Health Organization*) prema kojima na svaka dva sata jedan adolescent počinu suicid. Samoubistvo odnosi više mladih života nego bilo koja bolest ili prirodni uzrok. Suicid je predmet proučavanja psihologije, psihijatrije i više konvergentnih naučnih disciplina. U velikom broju slučajeva samoubistvo je rezultat neuspeha u rešavanju životnih problema i situacije apsolutnog beznađa i odsustva perspektive, katkad je

rezultat bilansne krize, ili, nešto ređe, čin koji je korelisan sa psihoetičnim poremećajem ili nemogućnošću prevazilaženja patološke fiziološke zavisnosti od psihoaktivnih supstanci. U nekim slučajevima, samoubistvo je rezultat težnje za boljim i lepšim životom u kojem nema patnji, bolesti, bola ni zla - zbog verovanja kako je duhovni svet u koji se odlazi posle smrti daleko bolji i pravedniji od ovog u kojem se nalazimo.

Frojd je suicid smatrao aktivnom manifestacijom *thanatosa*, instinkta smrti. Prema Adleru, suicidu sklona ličnost je ambiciozna, ali je njen životni scenario pun bezuspešnih pokušaja da stekne socijalnu afirmaciju kao i odgovarajući nivo samopoštovanja, pa joj i sama ideja samoubistva daje osjećaj superiornosti nad pitanjima života i smrti. Savremena istraživanja suicida se kreću u pravcu multifaktorskog pristupa pojavi samoubistva pri čemu se ova pojava tretira kao sinergički efekat društvenih, psiholoških, psihijatrijskih i porodičnih faktora, uz moguću dominaciju jednog ili jedne partikularne grupe faktora nad drugim u etiologiji ove pojave. Istraživanje B. Knežić i M. Savić pripada tom duhu i toj tradiciji razmišljanja (Knežić & Savić, 2010).

Emil Dirkem u svojoj čuvenoj studiji *Samoubistvo* (Dirkem, 1997) opisuje tri osnovna tipa suicida: egoistični, altruistični i anomični, dodajući i četvrti, autentično specifičan tip koji je nazvao fatalističkim. Za osnovna tri tipa Dirkem navodi da su karakteristična za celu populaciju, ali da je *fatalistički tip* ekskluzivno karakterističan za zatvore i logore. Prema Dirkemu samoubistva u logorima i zatvorima su posledica preterane kontrole i suzbijanja normalnih potreba i strasti pojedinca. U uslovima osujećenja njihovih potreba ili subjektivnog doživljavanja kazne kao nepravedne i iracionalne, osuđenik može da se odluči da mu je lakše da umre nego da podnosi takav život.

Značajne dimenzije suicida u zatvorima su vreme samoubistva u odnosu na dužinu kazne kao i uslovi u zatvoru u kojima se ona dešavaju. Naime, najveći procenat samoubistva je vezan za period istrage, odnosno pritvorskog režima, jer je to i vreme najjačeg šoka zbog gubitka slobode i deprivacije od kompletnog dotadašnjeg načina života (Nikolić, 2005). Budući da se to stanje socijalnog poniženja dodatno uvećava neizvesnošću pritvorenog u pogledu daljih odnosa sa porodicom, poslovima, svedocima, mogućom kaznom i straha od zatvora i drugih zatvorenika, upravo taj period je najopasniji za lišenog slobode.

Pošto je samoubistvo pre svega individualni čin koji zahteva osamu, uslovi za njegovo izvršenje u zatvorima su najčešće boravak u samici ili neka posebna prilika (noć, šetnja drugih pritvorenika i tome slično), dok u pritvoru te specifične okolnosti najčešće omogućuje boravak u samici, kada su zbog prestupa disciplinski kažnjeni tom merom. Međutim,

poznavacima prilika u zatvorima je to odavno dobro poznato, pa su standardne mere za prevenciju samoubistava naložene i konkretnim propisima: oduzimanjem predmeta koji mogu biti od pomoći prilikom čina samoubistva u pritvoru (pertle, kaiš, sečiva i slične stvari), izbegavanjem samica osim ako to sudija nije eksplicitno naredio, čestim obilascima usamljenog, nadzorom od strane sobnih drugova kada se veruje ili sumnja da ima indicija za to, etc.

Zatvor **La Sante** (*La Santé*) u Parizu smatra se jednim od najstrašnijih na svetu, naročito po skoro neverovatno visokoj stopi suicida. U tom zatvoru je samo tokom 1999. godine počinjeno 124 samoubistva. Neki istraživači izveštavaju da su neki osuđenici zapravo jeli otrov za pacove u nemogućnosti da izdrže rigorozan sistem deprivacija u zatvoru skoro ironičnog imena "Zdravlje". U pariskom zatvoru "Zdravlje" osuđenici se tuširaju dva puta nedeljno hladnom vodom i spavaju na vašljivim dušecima. Sam zatvor se nalazi blizu Monparnasa, izgrađen je 1867. godine, a u njemu su boravili i pesnik Gijom Apoliner i ozloglašeni terorista Karlos Šakal dok je čekao suđenje. Kroz pretesne ćelije šetaju pacovi, učestala su silovanja i prebijanja, a poniženja trpe i porodice zatvorenika. Jedan od bizarnih detalja je da posetioci moraju da skidaju cipele prilikom ulaska, tako da su i oni izloženi ponižavajućem ceremonijalu. O katastrofalnim uslovima koji tamo vladaju nije se znalo ni u stručnoj ni u široj javnosti dok 2000. godine bivša zatvorska lekarka Veronik Vaser (*Veronique Vasseur*) nije objavila knjigu koja je, izazvavši šok među čitalačkom publikom, za krako vreme postala bestseler. Vaser (*Vasseur*, 2000) procenjuje da je, između svega ostalog, 5-10% zatvorenika HIV pozitivno. Komitet UN za ljudska prava⁵ osudio je 2010. godine uslove u francuskim zatvorima.

"Znate da ste na stravičnom mestu kada postanete toliko depresivni ili poludite, pa počnete gutati hemijska sredstva za čišćenje, sonu kiselinu ili otrov za pacove, jer samo želite da pobegnete" (*Vasseur*, 2000). Osuđenici provode tek četiri sata dnevno izvan ćelija. Ćelije u zatvoru *La Santé* su površine 2,8 kvadratnih metara, sa sitnim otvorima na čvrstim metalnim vratima. Prema izveštaju zatvorske lekarke dr Vaser (op.cit), postoji *de facto* bezbroj slučajeva teškog zlostavljanja. Desetine zatvorenika je zaraženo kožnim bolestima, budući da im je tuširanje dozvoljeno samo dva puta nedeljno. Zatvorske vlasti drže čak i osuđenike s bolestima pluća u ćelijama sa slabom ventilacijom i koje su smeštene u blizini praonica punih vlage.

⁵ Info via link <http://www.un.org/en/rights/>

Sa 124 samoubistava u 1999. godini, u poređenju sa, npr. 24 samoubistva među 160.000 kalifornijskih zatvorenika, *La Santé* je i dalje sinonim za nasilje, rigidnost, nehumano postupanje, izopačenost i brutalnost, gde slabiji i povučeniji zatvorenici često postaju robovi.

Zatvor La Santé u Parizu

Deprivacija slobode relativno zakonomerno zavisi od svih osobina ličnosti, izuzev donekle od superego kontrole i agresivnosti, pri čemu je deprivacija seksa najviše izražena kod ljudi sa upravo tim osobinama - sa agresivnim tendencijama i slabom kontrolom superega. Jednom rečju svi vidovi deprivacija snažno su povezani sa osobinama ličnosti i od tih osobina zavisi između ostalog, koliko će i šta čovek osećati kao frustraciju. Deprivacije su, međutim, povezane i sa nekim drugim dimenzijama koje ne pripadaju prostoru ličnosti, pa tako možemo konstatovati da su one veće kod recidivista, posebno deprivacija seksa i nezavisnosti, da su veće kod ljudi koji su ranije više bili involvirani u sociopatološke oblike ponašanja i ljudi koji su imali dužu kriminalnu karijeru tj. koji su hapšeni na mlađim uzrastima (Radovanović, 1992:269).

Manipulacija. Manipulaciji pribegavaju osuđena lica koja o sebi i na slobodi i u zatvoru imaju visoko mišljenje, koji "mudruju" o svim događanjima i događajima i najčešće su nadrisavetodavci, nadriadvokati, nadrisudije ili nadrilekari. Njihova potreba za samoisticanjem i samouznošenjem je naglašena, a da bi to potkrepili, više sebi nego drugima, pribegavaju i manipulaciji u odnosu na formalni sistem. Manipulacija je u suštini pokušaj

osuđenog da u prilagođavanju na zatvorske tegobe nadmudri upravu ustanove, a da pri tome ne dođe u sukob sa normama ponašanja u zatvoru. To su najčešće osuđeni koji steknu neke pozicije u zatvoru i koji odlično poznaju njegov režim, koristeći pri tome različita sredstva. Ovaj tip osuđenih je po svom ponašanju takođe pseudosocijalan; oni nastoje da ne dođu u sukob ni sa neformalnim sistemom, čije usluge u manipulaciji takođe koriste. Nadmudrujući se sa formalnim i neformalnim sistemom, sa jedne strane, i sa samim sobom, sa druge, manipulanti olakšavaju sebi zatvorske tegobe i "ubijaju vreme" na način koji je pogodan za njihove "scenske sposobnosti" i aspiracije.

Manipulanti su, po pravilu, posrednici između dva sistema - formalnog i neformalnog, iako ih ni jedan ni drugi ne cene, ali ih upotrebljavaju ili zloupotrebljavaju u manipulativne svrhe. Prvima su potrebni jer odlično poznaju zatvorski sistem i zatvorenike, pa ih rado upošljavaju na tzv. režijskim mestima zbog posedovanja "korisnih informacija": paviljonski kurir, kantiner ili nešto slično u stambenom delu, a u proizvodnom delu su to najčešće predradnici, poenteri i slično.

Bekstva. Bekstvo je način prilagođavanja kojem pribegava manji broj osuđenih lica, a koji razrešenje svojih zatvorskih tegoba zbog deprivacija i frustracija nastoje da prevaziđu stvaranjem planova o bekstvu i eventualno samim bekstvom. Planovi i maštanja o bekstvu pri tome ne moraju uvek da se realizuju, jer je većina osuđenih svesna rizika i teškoća njihovog realizovanja. Međutim, stalna zaokupljenost tim planovima olakšava osuđenima tegobne zatvorske dane tako što im odvraća pažnju od zatvorske svakodnevnice, kao svojevrsni mehanizam odbrane i, pri svemu tome, u nekoj ideji daje smisao patnji. Stoga, subjektivno doživljavanje težine deprivacija može da se shvati tek kada se ima u vidu da su osuđeni koji su skloni bekstvu svesni svih rizika i posledica, čak i moguće pogibije, ali da im je i to ipak "lakše" od težine zatvorskih patnji.

U svim zatvorima, međutim, jedan statistički zanemarljiv broj spada u kategoriju tzv. profesionalnih begunaca, ali i kao tako zanemarljiva statistička stavka oni predstavljaju pravu moru svih zatvorskih uprava i posebno stražara. To je i razumljivo kada se ima u vidu da javnost posebno reaguje na takve događaje, čak i kada se radi o kriminalcima sitnijeg kalibra. Zatvori su, naime, u stereotipnoj percepciji socijalne sredine mesto izolovanja opasnih tipova, a kada već pobegnu i ispolje spremnost na to, onda se "ne zna šta su oni sve u stanju da urade". Pritisak građana, poreskih obveznika ili birača, otuda, ne ostavlja ravnodušnim nikoga na vlasti, pa cenu tada plaćaju, po pravilu, najniži u hijerarhiji formalnog sistema, dakle stražari. To, sa druge strane, ne znači da treba

zanemariti oprez i obavezu zbog koje zatvori postoje, a jedini "lek" za izbegavanje nepotrebnog uznemirenja javnosti zbog nekog bekstva je pravovremena i istinita informacija: o osuđenom i njegovim kriminalnim sklonostima i sposobnostima, o načinu izvršenog bekstva, mogućim razlozima i uzrocima za to etc.

Zatvorske uprave i stražare, inače, skoro uvek zbunjuje činjenica da kada jedan ili više osuđenika ili pritvorenika uspe da pobegne iz neke prostorije ili objekta, ne pobegnu svi koji su tu bili i koji su to mogli. Razlog je, razumljivo, u tipovima ličnosti i načinu njihovog prilagođavanja na zatvorske tegobe o kojima je ovde reč.

Jedan od tih načina je i psihičko povlačenje kao drugi tip ili druga vrsta bekstva iz zatvora, koje je u stvari takođe samo adaptacija ili način prilagođavanja na zatvorske tegobe. Ovi osuđenici, međutim, nisu "problem" uprava i stražara, jer svoje do u detalje napravljene planove nikada sami ne realizuju, niti ih prepuštaju drugima. Najčešće je ovo samo bekstvo u fantaziji, koja se hrani prošlim ili imaginarnim situacijama budućnosti. Međutim, mehanizam odbrane ličnosti funkcioniše, jer osuđenik time imaginarno premošćuje bolnu stvarnost koju čini zatvor i zatvaranje. Srećom po same osuđene, ovaj način prilagođavanja je redak i uglavnom se manifestuje kod onih osuđenika koje su i van zatvora imali slične tegobe sa spoljnom sredinom.

Pobune. Pobune u zatvorima nisu ništa novo kao način reagovanja osuđenih, jer one postoje u svetu izvršenja krivičnih sankcija još od 1774. godine i predstavljaju "noćnu moru" (Boin & Van Duin, 2000) svih zatvorskih sistema premda su relativno retka pojava. Zatvorski sistemi, jednostavno, tretiraju moguće pobune osuđenika kao sastavni deo profesije ili "sudbine". Pod pobunama se u zatvorima podrazumevaju situacije kada osuđeni ili grupa osuđenih preuzmu kontrolu nad zatvorom u celini ili nad nekim njegovim delom, pa uprava zatvora (država i državni organi) moraju da sa njima pregovaraju o njihovim uslovima ili da je uguše silom.

Naučnici koji se bave proučavanjem socijalnih problema pokušali su da objasne ovaj fenomen sa različitih aspekata i u različitim teorijskim okvirima, mada u literaturi dominiraju sociološke i socijalnopsihološke studije (Sykes, 1958; Sykes & Messinger, 1960; Dilulio, 1987; Turner, & Pidgeon 1997; Useem & Kimball, 1989). U svim ovim radovima, kako navode Boin i Van Duin (Boin & Van Duin, 2000) generalno postoje tri pristupa objašnjenju zatvorskih pobuna koji se međusobno razlikuju: deprivacioni pristup, pristup sloma ili anomalije i upravljački ili "menadžment" pristup. Svi ovi pristupi, razumljivo, pokušavaju da proniknu u uzroke i uslove za izbijanje osuđeničkih pobuna, kako bi se one blagovremeno predvidele i sanirale. Zatvor **La Sabaneta**

(Venezuela, South America) je ozloglašen po užasnim uslovima u kojima se zatvorenici nalaze kao i po enormnoj korupciji: sistem dopušta osuđenicima sa više para i moći da izdejtstvuju za sebe ćelije sa više prostora. U ovom zatvoru na 150 zatvorenika dolazi samo po jedan stražar. Violentni incidenti u La Sabaneta su faktički bezbrojni od kojih je najstrašniji nasilna smrt 108 zatvorenika kao rezultat oružane pobune u januaru 1994. godine. Samo tokom 1996. godine, ubijeno je 196 zatvorenika a nekoliko stotina ranjeno u nasilnim sukobima unutar zatvora.

*Prizor iz zatvora Sabaneta gde osuđenici žive u uslovima
"gorim od najgorih"
(Amnesty International, 2008)*

Deprivacioni pristup pokušava osuđeničke pobune da objasni kao reakciju osuđeničkog mikrosistema ili društva u malom na silu prinude koja je dominantan način kontrole u zatvorima. U negativnim uslovima za bilo koje autonomno ponašanje akumuliraju se osećanja nezadovoljstva koja su ponekad uzrokovana i tiranijom, oskudicom ili ugnjetavanjem, osuđenici se osećaju depriviranim, pa ih to podstiče da se bune. Prema Guru (Gurr, 1970), koji je razradio koncept relativne deprivacije, ljudi su revoltirani kada osete neprihvatljivo široki procep između nivoa aspiracije, s jedne strane, i nivoa zadovoljenja tih aspiracija, s druge strane. Na temelju ove teorije postulirana je tzv. "teorija o buretu baruta" prema kojoj nehumani uslovi pretvaraju zatvor u vremenski tempiranu bombu koja čeka da eksplodira. Loši uslovi u zatvoru, prema ovoj teoriji, utiču na narastanje frustracija i tenzija, što stvara skriveni bes osuđenika, a za taj skriveni bes ili "bure baruta" inicijalna kapisla ili okidač može biti bilo šta: neka tuča, loša hrana ili naizgled bezazleni incident. Osuđenici se bune, prema zastupnicima ovog mišljenja, sa namerom da privuku pažnju

spoljnog sveta na svoj položaj, pa se njihovi protesti i odvijaju tako što se oni penju na krovove zatvorskih zgrada, kako je to bilo u Engleskoj 1990. godine, Francuskoj 1992. Sremskoj Mitrovici i Požarevcu 2000 godine, i na nekim drugim mestima. Međutim, neki autori su utvrdili da postoji niska korelacija između loših zatvorskih uslova i pobuna osuđenika, kao i to da osuđeni ne pokazuju uvek zainteresovanost da za njihove nevolje sazna javnost.

Količina i stepen deprivacije sigurnosti osuđenih, međutim, može bitno da se smanji i svede na razumnu meru isključivo dobrim funkcionisanjem formalnog sistema, što podrazumeva poštovanje zakonitosti u radu i, samim tim, veću sigurnost osuđenika koji su tom sistemu povereni. Na to, inače, ne utiče bitno činjenica kakvog je tipa ustanova (zatvorena, poluotvorena ili otvorena), već stvarna dominacija formalnog nad neformalnim sistemom, odnosno, kada je jedina vlast i moć u rukama onih koji su za to zaduženi.

ZAKLJUČAK

U totalnim institucijama tipa zatvora uvek postoji hiperinflacija propisa kojima se reguliše kompletna aktivnost pojedinca i podstiče njegov inferiorni položaj. Sve aktivnosti striktno su programirane i u skladu sa zvaničnim pravilnikom nametnutim "odozgo". Svaki detalj ovih institucionalnih aktivnosti zamišljen je tako da služi oficijelnim ciljevima ustanove. Iako se ti ciljevi razlikuju zavisno od karaktera ustanove, sve totalne institucije, po Gofmanu imaju i jedan skriveni, implicitni, zajednički cilj koji se svodi na uništavanje prethodnog identiteta jedinke i njegovu modifikaciju u one oblike koje institucija smatra poželjnim.

Ulazak u totalnu instituciju obeležen je "ponižavajućim ceremonijalom": osobi se oduzima garderoba i lične stvari i primorava se da svoje lične i intimne poslove obavlja javno. Ona je stalno suočena sa nepovoljnim činjenicama o sebi samoj i stiže u svemu jedan ponižavajući status na osnovu kojeg više ne može da očekuje ni elementarno poštovanje na koje je navikla u spoljašnjem svetu.

Ponižavajućim ceremonijalom dolaska u totalnu instituciju prekida se, ponekad ireverzibilno, veoma važna nit na životnom putu osobe koja u nju stupa: nit koja je na mnogo načina vezuje sa njenim prirodnim socio-psihološkim okruženjem.

Model deprivacija sugerise da se kao odgovor na prizonizaciju kod zatvorenika razvijaju deprivacija slobode, dobara i usluga, heteroseksualnih odnosa, autonomije i sigurnosti. Ovaj tekst pokazuje da kako varijansa

kauzalnih faktora utiče na klimu u instituciji koja može dovesti i krajnje radikalnih adaptacija i reakcija kao što je to suicid.

Količina i stepen deprivacije sigurnosti osuđenih, međutim, može bitno da se smanji i svede na razumnu meru isključivo dobrim funkcionisanjem formalnog sistema, što podrazumeva poštovanje zakonitosti u radu i, samim tim, veću sigurnost osuđenika koji su tom sistemu povereni. Na to, inače, ne utiče bitno činjenica kakvog je tipa ustanova (zatvorena, poluotvorena ili otvorena), već faktička dominacija formalnog nad neformalnim sistemom.

REFERENCE

- (1) Amnesty International /February (2008) *Prison System Report: 02/26/08*
- (2) Boin R.A.; & Van Duin M.J. (2000) *Prison Riots and Second-Order Causalities: Arguing for a Processual Approach*, Leicester University: World Conference "Prisons 2000"
- (3) Clemmer, D. (1958) *The Prison Community*, New York: Harper & Row
- (4) Cloward, R. et. al. (1960) *Theoretical Studies in Social Organization of the Prison*. NY: Social Science Research Council
- (5) Dilulio, J. (1987) *Governing Prisons*. NY: Free Press
- (6) Dirkem, E. (1997) *Samoubistvo*. Beograd: BIGZ
- (7) Gurr, T. R. (1970) *Why Men Rebel*. Princeton: Princeton University Press
- (8) Knežić, B. i Savić, M. (2010) *Oproštaj od života: poslednje poruke*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (9) Kron, L. (2008) Totalne ustanove i stigmatizacija. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. Vol. XXVII, broj 1-2: 171 /183
- (10) Kron, L. (2010) O jednom ozbiljnom životnom pitanju: prolegomena. U: Knežić, B. i Savić, M., *Oproštaj od života: poslednje poruke*. pp 17-23. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (11) Kron, L., Radovanović, D., Vučinić, B. (1993) O nekim posebnim okolnostima naučnog istraživanja u "totalnim" ustanovama. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*. XXII:93-103
- (12) Nikolić, Z. (2005) *Penološka andragogija sa metodikom prevaspitanja* (drugo, dopunjeno izdanje), Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (13) Nikolić, Z. i Kron, L. (2011) *Totalne ustanove i deprivacije: knjiga o čoveku u nevolji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (14) Radovanović, D. (1992) *Čovek i zatvor*. Beograd: "Prometej" i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja

- (15) Špadijer-Džinić, J. (1997) *Zatvoreničko društvo*, Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
- (16) Sykes, G. (1958) *The Society of Captives: A Study of a Maximum-Security Prison*. Princeton, NJ: Princeton University Press
- (17) Sykes, G.M., & Messinger, S.L (1960) *The Inmate Social System*. In R. Cloward (Ed.), *Theoretical studies in social organization of the prison*. New York: Social Science Research Council
- (18) Turner, B.A. & Pidgeon N.F. (1997) *Man made disasters* (2nd edition). Oxford: Oxford University Press
- (19) Useem, B., and P. Kimball (1989) *States of siege*. Oxford: Oxford University Press
- (20) Vasseur, V. (2000) *Medecin Chef a La Prison De La Santé*. Paris: Le Cherche midi

TOTAL INSTITUTIONS AND DEPRIVATIONS

In defining his famous concept of Total Institutions Goffman describes the key characteristics of totalitarian systems in institutions such as prisons. Should a person live in such a system, it affects the whole personality and strongly attacks the resident's identity. This article formulates a theoretical framework that helps to explain Deprivation Model and Adaptations on prison subcultures. The Deprivation Models states that prison subcultures develop as a response to a number of deprivations that prison offers: Liberty, Good and Services, Heterosexual Relationships, Authonomy and Security. This text shows how a variety of causal factors interact to create an institutional environment in which routine incidents can develop radical form of adaptations like suicide.

KEY WORDS: Total Institutions / Deprivation Model / Adaptations on prison subcultures